

Cahiers du CEFRES

N° 22, Česko – francouzský dialog o dějinách evropské rodiny
Antoine Marès, Pavla Horská (Ed.)

Jan HORSKÝ

Studium rodinných struktur v ranném novověku v českém prostředí (Přehled bádání za uplynulých 10 let)

Référence électronique / electronic reference :

Jan Horský, « Studium rodinných struktur v ranném novověku v českém prostředí (Přehled bádání za uplynulých 10 let) », Cahiers du CEFRES. N° 22, Česko – francouzský dialog o dějinách evropské rodiny (ed. Antoine Marès, Pavla Horská).

Mis en ligne en / published on : mars 2010 / march 2010

URL : http://www.cefres.cz/pdf/c22/horsky_2001_studium_rodinnych_struktur.pdf

Editeur / publisher : CEFRES USR 3138 CNRS-MAEE

[://www.cefres.cz](http://www.cefres.cz)

Ce document a été généré par l'éditeur.

© CEFRES USR 3138 CNRS-MAEE

Jan Horský:

Studium rodinných struktur v raném novověku v českém prostředí

(Přehled bádání za uplynulých 10 let)

Úvodem:

V tomto článku chci stručně shrnout základní zjištění a závěry, týkající se dějin rodiny v českém raném novověku (16.-18. století). Pozornost zaměřuji na okruh autorů, kteří přispívali do sborníku „Historická demografie“. ¹⁾ Výsledky bádání pro mladší období (19. a 20. století) hodnotí souběžně publikovaná studie *Ludmily Fialové*. Jednotlivé studie ²⁾ zde sleduji především potud a v tom rozsahu, nakolik se věnují, nebo alespoň týkají, zařazení českých rodinných poměrů (a s nimi spojeného způsobu demografického chování) do evropského kontextu. ³⁾

1. Typologické zařazení české rodiny:

Vedle motivů, vycházejících z vnitřního vývoje dějezpytných studií, byl zájem českých historiků o rodinné struktury mimo jiné podnícen například prací etnografky *Soni Švecové*. ⁴⁾ Zároveň byl nemalou měrou posílen vlivem zahraniční literatury. Vedle prací francouzských (L. Henry, J. Dupaquier a nověji A. Fauve-Chamoux) na významu také nabyly studie vyšlé z německého prostředí (M. Mitterauer, J. Schlumbohm, H. Medick) a studie P. Lasletta.

Bádání 90. let potvrdila, a učinila samozřejmým to, co bylo již na jejich počátku konstatováno např. *Eliškou Čáňovou* či *Pavlou Horskou*, ⁵⁾ že totiž české země příslušely přinejmenším od raného novověku (a patrně již mnohem dříve) k severozápadnímu typu utváření rodiny. Určitou výjimku představovaly jen některé oblasti Beskyd, kam - jak ukazuje *Jiří Langer* - valašské obyvatelstvo přineslo sebou jihovýchodní typ utváření rodiny. ⁶⁾ Studie 90. let přispěly nadto k diskusi, nakolik lze mluvit o jednotném severozápadním typu rodiny v minulosti. ⁷⁾ Vedle jednoznačného odlišení od jihovýchodního typu se totiž nabízí možnost (např. i v souladu se závěry, které učinil *André Burguiere*) popsat do určité míry svébytnou povahu rodinných struktur ve střední Evropě (české země, oblasti Německa atd.), jež by se lišila od poměrů anglických či skandinávských (např. význam, který mělo ve středoevropské oblasti podruží, oproti důslednému principu neolokality ve společnosti anglické atd.).

1a) *Struktura rodiny (domácnosti):*

Studium historického utváření rodiny lze odvíjet od popisu rodinných struktur pomocí typologie rozpracované např. *Peterem Laslettem*⁸⁾ a *Michaelem Mitterauerem*.⁹⁾ Při uplatňování této typologie na české prameny evidující aktuálně přítomné obyvatelstvo v domácnosti (zejména na Soupis obyvatel Čech podle víry z roku 1651)¹⁰⁾ se vžilo vymezení *raněnovověké* (tradiční) rodiny, do které jsou vřazeny i nepříbuzné osoby (čeleď, učni, tovaryši). Odpovídá to tehdejšímu překrývání některých zaměstnaneckých svazků pouty, pojednanými na způsob rodinných vazeb, a dobovému mínění, že do rodiny patří ti, kdo vytvářejí společenství stolu. Řešit se však musela otázka, zda do této *užší rodiny* náleží také podruzi, přebývající na jednotlivých statcích u usedlých hospodářů, či nikoli. S ohledem na právní poměry (podruzi byli majetkově odděleni od držitelů hospodářství¹¹⁾) se uvedené typologie začaly užívat jednak (1.) na *užší rodinu* hospodáře (tj. do rodiny se kromě příbuzných osob a osob přivdaných a přiženěných zahrnovaly také osoby v postavení čeledi, popř. učni a tovaryši), jednak (2.) na veškeré osazenstvo posuzované domácnosti (hospodářství, statku) včetně podruhů s tím, že se hypoteticky konstruoval způsob jejich přiřazení k rodině hospodáře.¹²⁾ Vzhledem k nejasnosti způsobu navázání podružských poddomácností na rodinu hospodáře (tato nejasnost je větší v městském prostředí než na venkově) a vzhledem k tomu, že většina podruhů nebyla příbuzná se „svým“ hospodářem (podíl podruhů příbuzných s hospodářem, u nějž byli v podruží, narůstal - zdá se - až během 18. století), je vhodné při porovnávání českých vzorků s evropskými vzít v potaz výsledky prvního přístupu (typologie se uplatňuje jen na užší rodinu usedlých hospodářů).

Ukázalo se, že co do rodinných struktur české poměry souzní se severozápadním typem utváření rodiny. Nejen že ve sledovaných vzorcích převažují nukleární a rozšířené rodiny a rodiny komplexní kmenové či komplexní s výměnkem se vyskytují relativně méně, ale především se takřka nevyskytují tzv. joint family, charakteristické pro jihovýchodní oblasti. Navíc se nezdá být oprávněným tvrzení, že by hlouběji v minulosti (před 17. stoletím) v českém prostředí jihovýchodní typ rodiny někdy byl (mj. za přispění *Miloše Sládka*).¹³⁾

Studie, které podnikla *Markéta Seligová* pro panství Děčín a *Iva Sedláčková* pro panství Loket, Nejedek a Sokolov na základě rozboru Soupisu obyvatel podle víry z

roku 1651 prokazují velmi vysoký podíl „jednoduchých rodinných domácností“ (3. Laslettův typ) na celkovém počtu venkovských poddanských domácností (panství: Děčín 95,1%, Nejdek 91,6%, Locket 87,6% a Sokolov 86,6%) Relativně nízký je pak podíl „rozšířených rodinných domácností“ (panství: Děčín 1,1%, Nejdek 2,6%, Locket 5, 5% a Sokolov 6,7%). Velmi nízký je zejména podíl domácností 5. Laslettova typu, tvořených více manželskými páry (panství: Nejdek 0,5%, Děčín 0,6%, Sokolov 0,7% a Locket 4,8%).¹⁴⁾ Zastoupení 5. typu domácnosti je tak podstatně nižší, než ve vzorku venkovské populace, který zpracovala *Eliška Čáňová* pro panství Třeboň roku 1586 (8,4%) a pro panství Luby (8,8%) a Vamberk (8,7%) pro rok 1651.¹⁵⁾ Výsledky pro panství Děčín dovolují mluvit takřka o principu neolokalismu, avšak naproti tomu výsledky pro panství Třeboň, Luby a Vamberk by spíše vyhovovaly snaze odlišit určitý specifický středoevropský typ rodinného života v rámci obecnějšího severozápadního typu.

Podrobnější rozbory zároveň (např. pro panství Děčín) ukázaly, že složitější typy domácností či rodin (4. a 5. Laslettův typ, rozšířená a komplexní rodina) byly patrně na některých statcích vždy jen dočasnou konfigurací, související s průběhem životních cyklů jednotlivých příslušníků domácnosti.¹⁶⁾

Výsledky uplatnění uvedených typologií je však nutno chápat vždy s určitou mírou přibližnosti a pravděpodobnosti. Vedle již zmíněných problémů s podruhy je možná ještě složitější situace s výměnkáři. M. Mitterauer zavádí přímo jako jeden z podtypů komplexní rodiny „rodinu s výměnkem“. Té by v Laslettově typologii mohly odpovídat určité případy 4. a 5. typu domácnosti. Výměnkáři však - jak mj. ukázaly níže podrobněji zmiňované studie A. Klášterské a D. Štefanové - byli vůči hospodářům většinou zřetelně právně vymezeni a navíc na výměnku mohly být i osoby s hospodářem nepříbuzné.¹⁷⁾ S výměnkem by se tedy při uplatňování rodinné typologie mělo zacházet jako s podružskými poddomácnostmi. Znamená to, že by se v českém prostředí vlastně Mitterauerův typ „rodiny s výměnkem“ neměl tématizovat. Naše rozhodnutí, jak z hlediska uplatnění typologie rodin interpretovat výměnek, však výrazně ovlivňuje výsledný obraz. Uznat svébytnost výměnku (což se z právě uvedených důvodů zdá být vhodné) znamená zvýšit podíl nukleárních rodin ve výsledném obrazu rodinných struktur. Opačný postup pak zase zvýší podíl rodin rozšířených a komplexních.

1b) Sňatkový věk

Soupis obyvatel podle víry z roku 1651 nám neumožňuje sledovat sňatkový věk, nýbrž pouze rodinný stav podle věku a pohlaví, který může na věk při prvním sňatku napovídat. Výsledky studií M. Seligové a I. Sedláčkové a také *Evy Rumlové* (pro panství Dymokury) přinesly i v tomto ohledu data takřikajíc „západnějšího rázu“ než studie dřívější, které pro komorní panství podnikl *Eduard Maur*. Pro typologické zařazení charakteru utváření rodiny má význam sledovat především podíl vdaných žen ve věkových skupinách 15-19 a 20-24letých. Ve vzorcích pro anglický Ealing 1599 zde nalezneme nulové zastoupení 15-19letých vdaných žen a 15% u 20-24letých. Naproti tomu stojí 77%, resp. 92% vdaných žen v příslušných věkových kategoriích pro Bělehrad z let 1733-34.¹⁸⁾ Na panství Děčín, Dymokury, Locket, Nejdeck a Sokolov se roku 1651 pohyboval podíl vdaných 15-19letých žen mezi 4,5% až 17%. Oproti tomu na komorních panstvích (s výjimkou panství Točnick - 10%) mezi 26,3% až 38,9%. V následující věkové skupině na sledovaných severo a západočeských panstvích mezi 37,4% až 60%, zatím co na komorních panstvích (s výjimkou Točnicku 52,9%) mezi 68,4% až 78,9%.¹⁹⁾

Výsledky nových studií sice činí obraz historického utváření rodiny pro Čechy rozmanitějším, avšak neměly by být důvodem k odmítnutí tvrzení, že české prostředí hodnotami věku při prvním sňatku (zejména u žen) leží mezi „západem“ a „východem“ (zatímco typem domácnosti či rodiny náleží jednoznačněji k „západu“). Potvrdily to i výsledky, které získal *Josef Grulich a Hermann Zeitlhofer* pro venkovské obyvatelstvo panství Chýnov roku 1651. Z 15-19letých žen bylo již 47,9% provdáno.²⁰⁾

Dále se potvrdila již známá skutečnost, že sňatkový věk ve městech (jak královských tak i poddanských) byl patrně vyšší, než mezi venkovským obyvatelstvem téže oblasti.²¹⁾

1c) Další kritéria zařazení českých poměrů:

České rodinné poměry odlišoval od poměrů východních i ráz dědického práva a jeho praxe (reálně se statku ujímal jen jeden dědic, ostatním byl vyplacen jejich podíl v penězích).²²⁾ Vedle toho se poměry v Čechách odlišovaly přinejmenším již v 16. století zřetelně od právní (dědické) praxe jiho- a východoevropského rodinného nedílu (v některých oblastech tzv. záduhy) jednak tím, že poměrně často docházelo k prodeji gruntu mimo okruh příbuzných osob, a jednak tím, že při dědické praxi nebyl

důsledně (tak jak tomu bylo v jihovýchodní a východní Evropě) dodržován princip patrilinearity (dědění statku jen v mužské linii).²³⁾ Zajímavé výsledky v tomto ohledu přinesly studie *Aleny Pazderové* a *Dany Štefanové* vycházející z rozboru gruntovních (a v druhém případě také konšelských) knih. Na panství Rychnov nad Kněžnou v letech 1600-1700 shledala A. Pazderová jen 40% převodů (koupí a prodejů) poddanských nemovitostí mezi osobami příbuznými, v ostatních případech se grunt prodával mimo okruh příbuzných. „Grunt dědil vždy nejmladší syn, v případě jeho úmrtí další bratři nebo sestry”. Ze 157 případů převodů poddanské nemovitosti mezi příbuznými či sňatkem spřízněnými osobami nalezneme tak např. 12 převodů na zetě bývalého hospodáře. Statek se tak mohl (pravda, ne příliš často) postupovat i v ženské linii.²⁴⁾ Ve vzorku pro poddané panství Frýdlant z let 1558-1750 našla D. Štefanová 661 majetkovou transakci mezi nepříbuznými osobami a 282 takové transakce mezi příbuznými.²⁵⁾ Podobně pro ves Lhůta 17.-19. století lze doložit, že v případech převodu nemovitosti mezi příbuznými osobami, při kterém zároveň došlo k ustanovení výměnku, se grunt postupoval 34krát synovi a 12krát přes dceru novému držiteli.²⁶⁾

Pozornost věnovaná pozemkovým knihám stvrdila, že v českém prostředí byly do značné míry ryze právně pojednány i vztahy, které bychom při prvním letmém pohledu mohli považovat za spíše „vnitrorodinné”. D. Štefanová konstatuje na základě rozboru pozemkových a konšelských knih pro vsi Háj, Luh a Vysoký (panství Frýdlant) z let 1558-1750, že získaný obraz „rozhodně nepotvrdil, že by výměnek měl být záležitostí, která se týkala jen pokrevních příbuzných”. Při prodeji statku hospodářem nezanikal výměnkářův nárok na výměnek. Navíc výměnkáři mohli výměnky převádět trhovou smlouvou na jiné osoby (příbuzné i nepříbuzné).²⁷⁾ Jestliže se na frýdlantském panství setkáváme s výměnkem již běžně v 16. století, prokázala *Alice Klášterská* pro ves Lhůta na Štáhlavsku nárůst počtu zápisů o výměnku v pozemkových knihách až v 18. a hlavně v první pol. 19. století. Při tom přinejmenším v 11 z 65 podrobněji posuzovaných případů je jisté, že se na výměnku usadila osoba nepříbuzná s hospodářem.²⁸⁾

Nejnověji zajímavým způsobem poukázal na příslušnost českých poměrů spíše k západnímu způsobu utváření rodiny *Eduard Maur*. Rozborem terminologie užívané v Soutisku obyvatel Čech podle víry z roku 1651 pro čeled' značně oslabil mínění

Mitterauerovo, který spatřuje v této věci rozdíl mezi poměry českými a poměry „západnějšími“. M. Mitterauer soudí, že ve slovanských jazycích u slov označujících čeled' téměř chybí jejich dvouznačnost, běžná v jazycích germánských a románských, kde tato slova ve svém vývoji označovala střídavě mládež (různých věkových kategorií) a čeled'. E. Maur upozorňuje, že „základní pojmy označující příslušníky čeledi jsou v češtině stejně jako v západních jazycích současně i označením věkových stupňů“. Neshledává z tohoto hlediska mezi českými a západoevropskými rodinnými poměry nijkou strukturální odlišnost (kterou má na mysli Mitterauer).²⁹⁾

2. Hospodářské faktory ovlivňující vzhled rodiny:

Řešeny byly také otázky, nakolik lze na české poměry aplikovat některé teorie o podmíněnosti demografického chování a vzhledu rodinných struktur rázem hospodářského života. Jednalo se především o (1.) teorii protoindustrializační, zformulovanou *Hansem Medickem* a (2.) tezi o podmíněnosti vzhledu rodiny (hospodářství) určitými „ekotypy“, kterou vyslovil *Michael Mitterauer*.

Hans Medick (ad 1.) soudí, že v oblastech, ve kterých má obyvatelstvo vedle agrární produkce ještě příležitost nalézt obživu v domácí řemeslné výrobě (v oblastech protoindustrializačních), je snazší založit rodinu a tudíž je zde nižší sňatkový věk a větší plodnost (než v oblastech ryze agrárních). Zároveň je i toho mínění, že se protoindustrializační oblasti vyznačují naprostou převahou nukleárních rodin vesměs bez služebnictva.⁴⁰⁾ Takto načrtnutý model vazeb mezi protoindustrializačním procesem a demografickým chováním a strukturací rodiny však nedošel potvrzení své obecnosti při poměření s výsledky bádání pro Čechy. Alespoň pro polovinu 17. století se ukazuje, že v oblastech, kde lze určité protoindustrializační prvky doložit (severočeské horské a podhorské oblasti panství Děčín, Nejdek, Locket, Sokolov - viz výše), vykazují spíše vyšší sňatkový věk, než oblasti agrární (úrodné Polabí). To, co se ukazovalo již v některých dílčích studiích,³¹⁾ v širším měřítku vyhodnotil *Eduard Maur*. Studium růstu populace v letech 1650-1800 ukázalo totiž zároveň, že „nejrychlejší růst obyvatelstva“ vykazují „zemědělské“ oblasti (index k roku 1800 dosáhl hodnoty 332,1, při tom stav roku 1600 = 100). Oblasti dobytkařské vzrostly na 327,5 a oblasti s plátenictvím na 311,9. „Vezmeme-li však v úvahu jen oblasti, kde bylo plátenictví hlavním zaměstnáním, ať už samotné nebo ve spojení s dobytkařstvím, zvýší se index na 333,7.“ Protoindustrializační model tak nikterak nenabývá v českých poměrech platnosti.

Navíc se ukazuje, že „populační růst jednotlivých hospodářských oblastí Čech v 2. pol. 17. století nebyl dán ani tak jejich výrobním zaměřením (...), ale především různou mírou jejich válečného zpustošení“ z doby třicetileté války.³²⁾

Druhou diskutovanou teorií (ad 2.) je Mitterauerovo³³⁾ shledávání souvislosti mezi rodinnými mikrostrukturami (rodinou a zastoupení jednotlivých rodinných pozic) a charakterem sociálních a ekonomických makrostruktur. Vzhled rodiny porovnává s 4 „ekotypy“: (1.) hospodářství s převahou chovu dobytka, (2.) s převahou obilnářství, (3.) s významným podílem vinařství a (4.) s výraznou rolí domácího řemesla. Vedle těchto „ekotypů“ rozlišuje dále Mitterauer dva typy společností podle převažujícího způsobu pokrytí potřeby pracovních sil: (1.) *Gesindegesellschaft* (společnost s čeledí) a (2.) *Tagelöhnergessellschaft* (společnost s nádeníky či podruhy). Rozdíl těchto typů společnosti se pak projevuje i vyšším podílem čeledi, respektive podruhů na celkovém počtu obyvatelstva dané oblasti.

Oblasti s převahou dobytkařství náleží typologicky k „*Gesindegesellschaft*“. Oblasti obilnářské jsou typologicky mezi „*Gesindegesellschaft*“ a „*Tagelöhnergessellschaft*“, neboť zde sezónní návaly prací dávají vedle čeledi i příležitost dočasněho zaměstnání podruhům. Ve vývoji jednotlivých domácností se střídají podruzi s čeledí, popřípadě podruzi se starší generací na výměnku. Oblasti vinařské náleží spíše k typu „*Tagelöhnergessellschaft*“. Je v nich značně zastoupena podružská část populace, avšak mohou zde být i četní domkáři.³⁴⁾ V protoindustrializačních, zejména textilních oblastech s venkovským domácím řemeslem předpokládá Mitterauer relativně velmi nízký podíl čeledi na celkovém počtu populace a dále se připojuje k výše uvedené Medickově charakteristice takovýchto oblastí.

Eduard Maur na základě rozboru dat Soupisu podle víry z roku 1651 pro některá panství soudí, že vliv jednotlivých ekotypů vymezených M. Mitterauerem na zastoupení čeledi a podruhů ve venkovské populaci a na ráz rodinných struktura lze prokázat i v Čechách. Upozorňuje však jednak, že tyto ekotypy nevstupují v platnost „vždy v >čisté< podobě. Např. ve všech protoindustrializačních oblastech, které byly vesměs oblastmi horskými, byl rozvinut i chov dobytka, což vede k určité nevyhraněnosti jednotlivých typů“. Jednak dokládá, že obdobný vliv jako vinařský ekotyp na vzhled rodinného života mohlo vykazovat chmelařství. „Některá panství v

Žateckém a Rakovnickém kraji alespoň vykazují velmi zvláštní strukturu s mimořádně nízkým počtem čeledi a mimořádně vysokým počtem podruhů”.³⁵⁾

Nemá tomu však být rozuměno tak, že shledáme nějakou přímou a nespornou vazbu mezi ekotypy a vzhledem rodinných struktur. Na panství Děčín kupříkladu (studie M. Seligové propojující Soupis podle víry z roku 1651 a Berní rulu z roku 1654) nalezneme značné zastoupení chovu dobytka a také přímou úměru mezi počtem kusů dobytka na statku a počtem na něm sloužících osob čeledi.³⁶⁾ Avšak počet osob čeledi připadajících průměrně na 1 poddanskou usedlost roku 1651 (0,58) je zde výrazně nižší, než v téže době v úrodných oblastech panství Pardubice (v některých oblastech zde připadala na 1 usedlost více než 1 osoba čeledi)³⁷⁾ Jednoznačněji ve prospěch Mitterauerovy teze vyznívají poměry ve vsích panství Vyšší Brod (studie J. Grulichy a H. Zeitlhofera), kde byl rovněž výrazně zastoupen chov dobytka a kde v roce 1651 připadala na 1 poddanskou usedlost více než 1 osoba čeledi.³⁸⁾

Medickovu a Mitterauerovu teorii nutno považovat za určitý interpretační nástroj, jehož pomocí se můžeme snažit prvotně porozumět možným vlivům rázu hospodářského života na vzhled rodiny a domácnosti. Nejedná se však rozhodně o rozpoznání jakýchkoli striktních zákonitostí. Nejen že se v jedné oblasti (na jednom panství) můžeme setkat se souběžným vlivem více faktorů (např. zastoupení domácího řemesla a výrazné zastoupení dobytkařství, jak upozorňuje E. Maur), nýbrž vliv ekotypů na ráz rodiny se může střetávat s určitými třeba i velmi lokálně omezenými zažitými vzorci chování při utváření rodiny (např. sklon ke komplexní rodině může mít za následek velmi nízké zastoupení čeledi i v dobytkařských oblastech). V potaz je nutno zároveň vzít také možný vliv právních poměrů a zároveň to, jak určitý právní poměr interpretujeme při popisu situace v té které oblasti pomocí pojmoslovného aparátu rodinné typologie. Převaha nukleárních rodin - kupříkladu - v některých protoindustrializačních oblastech může mít vlivem právních poměrů či vůle vrchností (např. zbraňování stavby nových domů) podobu četného zastoupení podružských poddomácností v domácnostech usedlých hospodářů. Záleží pak velmi na naší interpretaci, zda se nám budou poměry v oblasti jevit jako charakterizované převahou nukleárních rodin se zjevnou tendencí k neolokalismu (tehdy, nebudeme-li podružské poddomácnosti považovat za součást rodin usedlých hospodářů), nebo zda v oblasti shledáme určitý sklon k vyššímu zastoupení komplexních rodin (tehdy,

budeme-li podružské podomácnosti považovat za integritní součást rodin usedlých hospodářů).³⁹⁾

3. Zevnější deskripce a vnitřní, prožívaný obsah:

Nemalým problémem dosavadního bádání o dějinách rodiny v raném novověku je, že zůstává stále poměrně hluboká propast mezi (1.) statistickou, historicko demografickou deskripcí vnějších konfigurací demografického chování či rodinných struktur či mezi rovněž svým způsobem pouze zevním rozbohem právních norem či právní praxe na jedné straně a (2.) určitými duchovními obsahy na straně druhé. Těmito duchovními obsahy myslím jak (2a) zažitě, jen zvykem opakované vzorce chování, to, co bychom s Fernandem Braudelem mohli nazvat „dlouhým trváním“ či s Maxem Weberem „mravy“, tak (2b) vědomé postoje, vědomé uznávání určitých hodnot, záměry, motivy, tj. to, co bychom Weberovými slovy označili jako „subjektivně míněné smysly“ individuálních sociálních jednání, či s Cliffordem Geertzem považovali za pohledy aktérů. Dosavadní česká literatura v oblasti dějin rodiny z větší části postupovala tak, že tyto psychické a vědomé obsahy vesměs dedukovala (na základě spoléhání na určitou nadčasovost některých psychologických kategorií) ze zjištění statisticko deskriptivní povahy.

Setkáme se tak např. s užitím pojmů jako „rodinná strategie“ (P. Horská),⁴⁰⁾ avšak určitý záměr hlavy selské rodiny je zde vyvozován z vnější deskripce průběhu věcí (odvíjení držby gruntů). Obdobně máme dnes k dispozici např. velmi přesné lokální studie o migracích (J. Grulich - H. Zeitlhofer),⁴¹⁾ rozboru svatebních smluv (např. P. Nácovská)⁴²⁾ a pokus o zhodnocení postavení ženy v české společnosti raného novověku (S. Ogilvie - J. Edwards).⁴³⁾ Máme poměrně přesnou „vnější“ představu o věku, ve kterém odcházelo dítě z rodného domu do služby, o věku sňatku, o vzdálenosti místa, ve kterém se odehrávala čelední služba od rodného domu, ale i o právních normách upravujících poměry mezi rodiči a dětmi (výměnek, dědické právo) apod. Avšak, co to znamenalo pro vytváření psychického založení individua, jak to ovlivňovalo dobové nahlížení významu příbuzenských vazeb, atd., to vše do značné míry zatím jen dedukujeme. Zajisté že historik - jak již dávno upozorňoval Georg Simmel - bude vždy pod vnější procesy vkládat (deduktivně, konstrukcí) vnitřní duševní pohnutky jednajících, přece však je nutno požadovat, aby tuto hypotetickou konstrukci podkládal pramenně. Pro studium dějin rodiny do budoucna to znamená, že je nutno vedle historicko demografické deskripce přikročit i k rozboru pramenů

např. literární povahy či ikonografického materiálu. Jinými slovy řečeno v české literatuře zatím chybí studie typu Philippa Ariése či Artura E. Imhofa, které věnují pozornost dobovému vnímání a prožívání demografických jevů.

Poznámky:

- 1) Historická demografie, vydává: Sociologický ústav AV ČR, Praha, nadále cituji jako: HD. Sleduji články vyšlé až do 23. čísla.
- 2) Přehled starších bádání srov.: J. Horský - E. Maur, Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der böhmischen Historiographie, in: HD 17, 1993, s.7-35.
- 3) Výsledky z první poloviny 90. let shrnuji v: J. Horský, Studium historického utváření rodiny v 16. až 18. století, in: Demografie. Revue pro výzkum populačního vývoje XXXVIII, 1996, s. 165-172.
- 4) S. Švecová, Dva typy tradiční rolnické rodiny v Československu, in: Český lid 76, 1989, s. 211 a nn.
- 5) E. Čáňová - P. Horská, Existuje středoevropský model rodiny pro předstatistické období?, in: Z. Pavlík (vyd.) Sňatečnost a rodina, Praha 1992, s. 90-105.
- 6) J. Langer, Forma rodiny mezi dvěma typy domácností předindustriální společnosti v Západních Karpatech, in: HD 16, 1992, s. 87-96.
- 7) Nechci pro omezený rozsah tohoto textu podrobněji rozebírat oba základní typy utváření rodiny, ani uvádět přehled literatury, která se tímto problémem zabývá. Literaturu bohatě citují mnou dále uváděné práce. Odlišení obou typů, jejichž výskyt je určen hranicí probíhající zhruba po linii Petrohrad-Terst, provedl J. Hajnal. V severozápadním typu je tendence k menším rodinám s jednodušší strukturou (nukleární a rozšířené rodiny), jen výjimečně se zde vyskytují komplexní rodiny, je zde vyšší sňatkový věk, existuje jako běžná součást životního cyklu čelední služba atd. Typ jihovýchodní se vyznačuje značným zastoupením komplexních rodin (a to především typu joint family, který je na severozápadě takřka neznámý), nižším sňatkovým věkem, není v něm běžná čelední služba atd.
- 8) Peter Laslett zavádí následující typologii domácností (v závorce uvádím české termíny zavedené E. Maurem): 1. Solitaries (nerodinné domácnosti), 1a) Widowed (osoby ovdovělé), 1b) Single of unknown marital status (svobodné nebo bez udání rodinného stavu); 2. No family (vícečlenné nerodinné domácnosti), 2a) Coresident siblings (spolubydlící sourozenci), 2b) Coresident relatives of other kinds (jinak příbuzní spolubydlící), 2c) Persons not evidently related (členové bez příbuzenského vztahu); 3. Simple family households (jednoduché rodinné domácnosti), 3a) Married couples alone (manželský pár), 3b) Married couples with child(ren) [manželský pár s dětmi], 3c) Widowers with child(ren) [otec s dětmi], 3d) Widows with child(ren) [matka s dětmi]; 4. Extended family households (rozšířené rodinné domácnosti), 4a) Extended upwards (ascendentní), 4b) Extended downwards (descendentní), 4c) Extended laterally (kolaterální), 4d) = kombinace 4a) až 4c) (ascendentní a kolaterální); 5. Multiple family households (složené rodinné domácnosti), 5a) Secondary units up (sekundární rodinné jádro je ascendentní), 5b) down (descendentní), 5c) Units all of one level (kolaterální), 5d) „Frereches” (sourozenecké domácnosti), 5e) Other multiple family households (ostatní); 6. neurčité. Srov. P. Laslett - R. Wall, Household and Family in Past Time, Cambridge - London -

- New York - Melbourne 1972, s. 31; E. Maur, *Základy historické demografie*, Praha 1978, s. 98-99.
- 9) Michael Mitterauer vymezuje „nukleární rodinu“ (manželský pár s dětmi, popř. i zbytek manželského páru s dětmi), „rozšířenou rodinu“ (nukleární rodina plus alespoň jedna svobodná, bezdětná, příbuzná osoba) a „komplexní rodinu“ (buď alespoň dva manželské páry, nebo alespoň jeden manželský pár a alespoň jedna příbuzná osoba s dítětem). V rámci „komplexních rodin“ rozlišuje „rodinu kmenovou“, rozšířenou o manželský pár mladší hospodáře, „rodinu s výměnkem“, kde je rozšiřující manželský pár starší hospodáře, a „joint family“ ve které se vyskytují alespoň dva laterálně uspořádané manželské páry (bratří, bratranců a pod.). Srov. M. Mitterauer, *Historisch-anthropologische Familienforschung. . Fragestellungen und Zugangsweisen*, Wien - Köln, 1990, s. 93.
 - 10) Soupis poddaných podle víry z roku 1651 Loketsko (ed. E. Čáňová), Praha 1993; Boleslavsko 1, 2 (ed. A. Pazderová), Praha 1994; Berounsko (ed. E. Klímová), Praha 1995; Bechyňsko 1, 2, 3 (ed. Z. Kokožková - H. Sedláčková - M. Zahradníková), Praha 1997; Žatecko 1, 2, 3 (ed. M. Zahradníková - E. Štrejmová), Praha 1997; Kouřimsko (ed. H. Klímová), Praha 1997; Rakovnicko (ed. A. Pazderová), Praha 1998. Čáslavsko 1, 2 (ed. M. Zahradníková, E. Štrejmová), Praha 1999. Pro dějiny rodiny mají význam také edice soupisu: L. Bobková (ed.), *Exulanti z Prahy a severozápadních Čech v Pirně v letech 1621-1630*, Praha 1999; J. Čechura - Z. Hojda - M. Novozámská (ed.), *Nájemníci na Starém Městě pražském roku 1608. Rekonstruovaná edice shořelého rkp. 324 z Archivu hl.m. Prahy podle opisu uloženého v Archivu Národního muzea*, Praha 1997.
 - 11) O tom již starší právně historická studie: V. Procházka, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963. Na značný význam této Procházkovy studie pro dějiny rodiny upozorňujeme např. v: J. Horský - E. Maur, *Die Familie...*, c. d., s.7-35.
 - 12) K tomuto postupu srov.: M. Seligová, *Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v polovině 17. století (panství Děčín - sonda)*, in: HD 17, 1993, s. 111-130; J. Horský - M. Seligová, *Rodina našich předků*, Praha 1996, s. 50-59.
 - 13) J. Horský, *Ältere Diskussion über die Zadruga und die Familienbesitzgemeinschaft in Böhmen und das heutige Studium der Familienstrukturen und -Typen*, in: HD 17, 1993, s. 37-51; J. Horský - M. Sládek, *Rodinné, sociální a demografické poměry v poddanských vsích na panství Třeboň v letech 1586 a 1651*, in: HD 17, 1993, s. 71-110; J. Horský, *Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v 16. století (panství Třeboň - sonda)*, in: *Jihočeský sborník historický LXII*, 1993, s. 50-57.
 - 14) M. Seligová, *Obyvatelstvo děčínského panství v polovině 17. století podle věku a rodinného stavu*, in: HD 19, 1995, s. 35; J. Horský - I. Sedláčková - M. Seligová, *Ein einheitliches „altes demographisches Regime“ oder die Bindung eines demographischen Verhaltens zu „Ökotypen“*, in: HD 20, 1996, s. 57-91.
 - 15) E. Čáňová, *Population of the Třeboň Dominium (Analysis of the List of Subjects of 1586)*, in: HD 13, 1989, s. 33-58; táž, *Složení domácností v Čechách v roce 1651*, in: HD 16, 1992, s. 63-66; táž, *Studium historické rodiny*, in: *Demografie XXXIV*, 1992, s. 131-136; táž, *Soupis poddaných podle víry a studium historické rodiny*, in: *Archivní časopis XLII*, 1992, s. 23-28.

- 16) M. Seligová, Die Entwicklung der Familie auf der Herrschaft Děčín in der Mitte des 17. Jh. unter Berücksichtigung seines wirtschaftlichen Charakters, in: HD 20, 1996, s. 119-175; J. Horský - M. Seligová, Rodina..., c. d., s. 55-57.
- 17) Nemluvě již o velmi komplikovaných ojedinělých případech. Např. A Klášterská uvádí hospodáře, jenž hospodařil na svém gruntu a zároveň měl nárok na dva výměnky na dvou dalších gruntech. A. Klášterská, Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a v první polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav), in: HD 21, 1997, s. 115-116.
- 18) P. Laslett - R. Wall, c. d., s. 75.
- 19) E. Rumlová, Demografická a sociální struktura obyvatelstva panství Dymokury v polovině 17. století, in: HD 17, 1993, s. 158; I. Sedláčková, Struktura obyvatelstva podle rodinného stavu v polovině 17. století ve vybraných panstvích loketského kraje, in: HD 19, 1995, s. 39-58; E. Maur, Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté, in: Acta Universitatis Carolinae, Phil. et hist. 3, 1972, Studia historica VIII, s. 50.
- 20) J. Grulich - H. Zeitlhofer, Struktura jihočeských venkovských a městských domácností v 16. a 17. století (Příspěvek k dějinám sociální každodennosti poddaných v období raného novověku), in: HD 23, 1999, s. 49-52. Vysvětlení, které autoři nabízí, že totiž mladí novomanželé žili ještě na statku svých rodičů (s. 49), by bylo zapotřebí podložit sledováním výskytu kmenových rodin.
- 21) M. Tošnerová, Obyvatelstvo města Berouna v polovině 17. století, in: HD 21, 1997, s. 85. Ve věkové skupině 15-19letých bylo provdáno jen 3,8% žen, v následující věkové skupině 20-24 však již 67,7%. Současně se potvrdilo, že v městském prostředí byl výrazně pomalejší růst populace, než ve venkovském. Pro období 1650-1800 to dokládá E. Maur v: L. Dokoupil - L. Fialová - E. Maur - L. Nesládková, Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století, Sociologický ústav AV ČR v Praze 1999, s. 107-113.
- 22) V souvislosti s dějinami rodiny nejnověji: E. Maur, Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen im 16.-18. Jh., in: HD 20, 1996, s. 93-118.
- 23) J. Horský - M. Seligová, Rodina..., c. d., s. 57-58 a 98-105.
- 24) A. Pazderová, Venkovští poddaní Rychnovského panství v 17. století ve světle gruntovní knihy (Příspěvek k problematice tzv. druhého nevolnictví), in: HD 22, 1998, s. 61-62.
- 25) D. Štefanová, K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558-1750, in: HD 22, 1998, s. 124-128.
- 26) A. Klášterská, Forma sociálního..., c. d., s. 106-118.
- 27) D. Štefanová, K aspektům..., c. d., s. 132-136.
- 28) A. Klášterská, Forma sociálního..., c. d., s. 93-131.
- 29) E. Maur, Čeled' a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651, in: HD 23, 1999, s. 98-1000.
- 30) H. Medicka, Weben und Überleben in Laichingen 1650-1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte, Göttingen 1996, 141-205 a 315-337,
- 31) J. Horský - I. Sedláčková - M. Seligová, Ein einheitliches „altes demographisches Regime“..., c. d., s. 57-91.
- 32) L. Dokoupil - L. Fialová - E. Maur - L. Nesládková, Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století, Sociologický ústav AV ČR v Praze 1999, s. 107-113. E. Maur zde zároveň shrnuje základní literaturu k tomuto problému.

- 33) M. Mitterauer, Formen ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiäre Arbeitsorganisation im österreichischen Raum, in: J. Ehmer - M. Mitterauer (Hg.), Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften, Wien - Köln - Graz 1986, s. 188-240.
- 34) Pro české poměry potvrzuje v tomto bodě Mitterauerovy závěry již starší studie: J. Křivka, Populační vývoj mělnického panství v letech 1693-1749, in: Historická demografie 1, 1967, s. 7-28. Josef Křivka zde ukazuje pro sledované období značný nárůst podružské části populace. V roce 1749 představovala populace náležející k rodinám „sedláků“ jen 18%, k rodinám chalupníků a zahradníků 13,9%, k rodinám chalupníků na obecní půdě příslušelo 7,5% obyvatelstva panství a do kategorie podruhů a sirotků náleželo plných 60,6% obyvatel panství Mělník. Křivka tento jev dává do souvislosti s tím, že na velmi hojných poddanských i panských vinicích byla využívána především námezdní pracovní síla.
- 35) E. Maur, Čeled'..., c. d., s. 133-134. E. Maur vychází z porovnání poměrů na panstvích Děčín, Frýdlant, Chýnov, Liberec, Poděbrady, Rychnov nad Kněžnou a Vyšší Brod.
- 36) M. Seligová, Die Entwicklung..., c. d., s. 141-143. Je však otázkou, zda lze mluvit o jednoznačném zaměření panství na dobytkařství: Statky orientované výrazně na chov dobytka (mají 5 a více krav) představovaly jen 7,3% všech posuzovaných děčínských poddanských usedlostí (zaměstnávaly při tom 13,8% veškeré čeledi).
- 37) J. Horský - I. Sedláčková - M. Seligová, Ein einheitliches „altes demographisches Regime“..., c. d., s. 68-71..
- 38) J. Grulich - H. Zeitlhofer, Struktura jihočeských... domácností..., c. d., s.64-71. Autoři spatřují „přímé souvislosti“ poměrů na panství Vyšší Brod a na jiných šumavských panstvích s „místním chovem dobytka“. V tomto bodě dávají za pravdu Mitterauerovi.
- 39) M. Seligová, Die Entwicklung..., c. d, s. 145-146. Upozorňuje na tento problém na příkladu panství Děčín k roku 1651.
- 40) P. Horská, Rodinná strategie ve vesnici Záblatí na třeboňském panství (1661-1820), in: HD 17, 1993, s. 131-149.
- 41) J. Grulich - H. Zeitlhofer, Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení, in: HD 22, 1998, s. 79-105.
- 42) P. Náčovská, Svatební smlouvy jako pramen sociálně-dějinného a historicko-demografického poznání (Kutná Hora 1550-1600), in: HD 21, 1997, s. 37-72.
- 43) S. Ogilvie - J. Edwards, Ženy a „druhé nevolnictví“ v Čechách na počátku novověku, in: HD 22, 1998, s. 5-49.